

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

(повне найменування вищого навчального закладу)

Факультет історії та філософії

(повне найменування інституту/факультету)

Кафедра культурології

(повна назва кафедри)

Дипломна робота

на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

на тему: «"Демонічне" у художній культурі Срібного віку»
«"Demonic" in the artistic culture of the Silver Age»

Виконала: студентка денної форми навчання
напряму 6.020101 Культурологія
Томашунос Ольга Сергіївна

Керівник д.філос.н., доц. Соболевська О.К. _____

Рецензент к.філос.н., доц. Ушакова К.В.

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ ____ від _____ 2019 р.

Завідувач кафедри

_____ Соболевська О.К.

(підпис)

Захищено на засіданні ЕК № _3_

протокол № ____ від _____ 2019 р.

Оцінка _____ / ____ / ____

—
(за національною шкалою/шкалою ECTS/ бали)

Голова ЕК

(підпис)

Соболевська О.К.

Зміст

Вступ	3
Розділ 1. Філософсько-культурологічні витoki феномену «демонічне» ...	8
1.1. «Расчеловечивание» людини : діонісійські свята як першооснова «демонічного» в епоху Античності.....	8
1.2. Даймон як супутник Сократа в діалогах Платона.....	12
1.3. Сокральне та демонічене: діалектика християнського Середньовіччя.....	18
1.4. Фаустовське двосвіття як символ новоєвропейської людини	21
Розділ 2. Рецепція культу Діоніса у філософії Ф. Ніцше та В.Іванова	25
2.1. Дихотомія діонісійського та аполлонічного в творчості Ф.Ніцше..	25
2.2. Генезис діонісійської релігії в працях В. Іванова	30
Розділ 3. Антиномічність інфернальних образів в культурі Срібного віку (М. Лермонтов - М. Врубель - О. Блок)	35
3.1. Естетизація зла у «демонічному циклі» М. Лермонтова як передвісника Срібного віку	35
3.2. «Борьба мятущегося духа»: демоніада М.Врубеля.....	41
3.3. О. Блок: завершення та межа демонізму у поезії Срібного віку...45	
Висновки	53
Список джерел та літератури	64

Вступ

Актуальність теми дослідження. У ХХІ, якому властива нестабільність в поєднанні з динамічністю суспільних перетворень та змін, спостерігається криза сучасної культури, тому існує запит на формування високих культурно-естетичних та морально-етичних цінностей в суспільстві, що неможливо без цілісного підходу до розгляду й пояснення таких філософсько-релігійних та культурно-естетичних феноменів як «даймон», «демонічне», «демонізм». Сьогодні ці поняття найчастіше мають негативну конотацію в суспільстві й сприймаються з відтінком неприязні. Таке відношення пов'язане з сильним впливом релігійних стереотипів, що склалися з приходом монотеїзму.

Основоположним для вивчення даного питання є акцент на культуру Срібного віку, оскільки саме в цей період проблематика феномену «демонічного» набула культурно-філософського характеру осмислення. Ця проблема є значущою та актуальною для таких наук, як: філософія, культурологія, релігієзнавство, естетика, етика, антропологія, історія, філологія та ін.

У мистецтві та літературі Срібного віку феномен «демонічного» набув безліч відтінків та навіть неоднозначних, багато в чому суперечливих трактувань. Незважаючи на свій тривалий шлях формування та перетворення, феномен «демонічного» залишається загадковим та незвіданим для сучасних дослідників. Уявлення про демонічне та образи потойбічних сил не втрачають значущості і у сучасній творчості. Наприклад, у мистецтві постмодернізму.

Таким чином, актуальність та перспективність обраної теми щодо вивчення «демонічного» як культурно-філософського феномена, виявлення витоків його формування в епоху Античності та подальшого переосмислення в культурі Середньовіччя, Нового часу, та зокрема в філософії, естетиці, літературі та мистецтві Срібного віку, не підлягає сумніву.

Мета дипломної роботи. Метою даної роботи є осмислення феномена «демонічне» в перспективі культурфілософської проблематики та виявлення його специфіки в епоху Срібного віку.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні завдання:

- проаналізувати формування поняття «демонічне» на основі ранніх філософських текстів та культу Діоніса;
- вивчити поняття «даймон» в діалогах Платона та розкрити його генезис в творчості античних філософів;
- виявити специфіку трансформації поняття «демонічне» в діалектиці християнського світогляду епохи Середньовіччя;
- представити рецепцію новоєвропейського «демонізму» крізь призму мефістофелівського образу Й. Гете;
- обґрунтувати основні філософські ідеї в концепції дихотомії аполоністичного та діонісійського у роботі Ф. Ніцше «Рождение трагедии из духа музыки»;
- встановити філософсько-культурологічні особливості погляду В. Іванова в контексті вчення «Дионис и прадиионисийство»;
- виявити специфіку «демонічного циклу» М. Лермонтова як передвісника естетизації зла в художній культурі Срібного віку;
- показати основні особливості образу Демона у творчості М. Врубеля та його взаємозв'язок з філософськими поглядами М. Лермонтова;
- визначити роль поезії символістів в філософсько-ментальній орієнтації епохи Срібного віку щодо феномену «демонічне», та зокрема інфернальних образів О. Блока.

Об'єктом дипломної роботи виступає художня культура епохи Срібного віку в філософсько-культурологічному, естетичному та релігійному аспектах розвитку.

Предметом дослідження є сутність «демонічного» як культурно-філософського феномена.

Методологія та методи дослідження. В основу дослідження покладен принцип розуміння «демонічного» як культурно-філософського феномена. Комплексний підхід передбачає різні методи культурологічного дослідження: метод опису та аналізу; порівняльно-історичний методи, що дозволяє вивчити та зіставити різні філософські трактування феномена «демонічне»; термінологічний аналіз - для уточнення понятійного апарату; системний підхід, який дозволяє досліджувати цілісність розвитку, особливості, структурність та сутність даного явища, а також для виявлення найбільш характерних інформаційних аспектів був використаний інформаційний підхід.

Ступінь наукової розробленості проблеми. Перші спроби переосмислити поняття «демонічне» були зроблені ще середньовічними мислителями Тертуліаном, св. Августином, К. Карфагенським, Е. Кесарійським, К. Олександрійським, Св. Юстином та ін. З приходом монотеїзму відбувається радикальне переосмислення понять «даймон», «демонічне», «геній». У новій християнській парадигмі антична ієрархія космосу розмивається. Дуалізм «сакральне» - «демонічне» стає однією з основних проблематик епохи Середньовіччя.

Інтерес до цієї теми знову зростає в періоди кризової дестабілізації, коли в суспільстві виникають тривожні, смутні очікування, які неможливо раціонально пояснити. З'являється необхідність вивчення несвідомого та виявлення причинно-наслідкових зв'язків.

На даний момент накопичен величезний досвід у вивченні культури епохи Срібного віку, та зокрема феномена «демонічне». Серед зарубіжних авторів Нового часу та Сучасності, які приділяли увагу цієї проблематиці, найбільш відомі праці А. Ханзен-Леве, який проаналізував систему «демонічних» образів російського символізму. Існує також ряд робіт на тему Світового Зла М. Еліаде, Ф. Ніцше, Г. Гегеля, С. К'єркегора, З. Фрейда, Дж. Льюїса, Х. Арендт, К. Юнга, Ж. Дельоза, П. Слотердайка, Ж. Батая, Ф. Кессіді та ін.

У радянській та російській школах значний внесок у дослідження феномену «демонічне» зробили такі вчені, як Вяч. Іванов, С. Лосєв, С. Булгаков, М. Гаспаров, В. Соловйов, С. Аверинцев, М. Ямпольський, Л. Шестов, М. Бердяєв, М. Богомоллов, Ф. Вестбрук, Н. Домахіна, Е. Жесткова, В. Ільїн, Т. Кошемчук, Н. Кузіна, В. Кумиш, М. Нассонов, Е. Миколаєва, Л. Попова, М. Пугоева, Д. Сараб'янов, М. Сидорова, Г. Тікаєв, С. Титаренко, І. Кондаков, А. Лавров, Є. Сайко, С. Слободнюк, Д. Філін, Л. Филичева, А. Яковлєва та ін.

Усі роботи, присвячені проблемі «демонічного» в художній культурі Срібного віку, можна розділити на три групи:

Перша група філософів, розглядає даний феномен у релігійному ключі, як поняття, що суперечить християнській ідеології. Серед них В. Соловйов, Е. Трубецької, С. Франк, П. Флоренський, С. Булгаков, М. Бердяєв, Г. Федотов, І. Ільїн та ін.,

Друга група - дослідники гностичних традицій у творчості діячів Срібного віку, які розглядали «демонічне» як характерну рису поезії символістів, пов'язану з естетизацією зла. Наприклад, це праці С. Слободнюка («Дьяволы Серебряного века» и др), А. Ханзен-Леве («Русский символизм. Система поэтических мифов. Ранний символизм») та ін.

Третя група мислителів спирається на ідею взаємозв'язку «демонічного» з діонісійським початком, розроблену Вяч. Івановим. Серед прихильників даної теорії В. Топоров, К. Ісупов, В. Ільїн та ін.

Серед джерел дипломної роботи також варто згадати літературні тексти: твори Й. Гете, М. Лермонтова, К. Бальмонта, О. Блока, Ф. Сологуба, А. Білого, Д. Мережковського, З. Гіппіус, В. Брюсова та ін. Візуальними джерелами для нас послужили роботи М. Врубеля.

Усі перераховані вище мислителі розглядають в своїх роботах лише окремі філософсько-культурні та естетичні аспекти феномена «демонічне», але не дають цілісного уявлення про формування та розвиток даного питання

в світовій культурі, і зокрема в культурі епохи Срібного віку. Тому ця проблема не втрачає своєї актуальності та наукової цінності.

Структура дипломної роботи. Дана дипломна робота складається з Вступу, трьох розділів з дев'ятьма підрозділами, Висновків та Списку джерел та літератури. Обсяг роботи - 70 сторінка друкованого тексту.

ВИСНОВКИ

Проведений в рамках дипломної роботи аналіз феномена «демонічне» дозволив нам прийти до наступних висновків:

- Феномен «демонічного» - це складне багатогранне поняття, яке формувалося та переосмислювалося філософами на протязі століть. Одними з перших мислителів, які спробували пояснити порядок речей на землі та будову космосу, були Гомер та Гесіод. Їх погляди багато в чому схожі, філософи пов'язували демонів з душами й розміщували їх між богами та космічними тілами на карті устрою світу. Крім цього, вони наділяли демонів здатністю супроводжувати людину в загробний світ, тобто демони (даймони) виконували роль посередників між богами та людьми. Однак цікавим, на наш погляд, здеться той факт, що в творах ранніх античних авторів боги часто уподібнювалися поведінці демонів. Це дозволяє говорити нам про недосконалі уявлення про божественний світ давніх греків та деяку демонізацію богів.

Проаналізувавши культ Діоніса, ми побачили, що це багатогранне явище, витоки якого не можна однозначно оцінити. В основі культу лежить ідея циклічності – вмирання та воскресіння. Більшість ритуалів (жертвоприношення, омофагія) допомагали людині пізнати сутність свого буття, а також скоротити дистанцію між божественним та реальним світами. На наш погляд, демонічне начало діонісійського культу безумовно вплинуло на світогляд давніх греків та на їх уявлення про божественне.

- Найбільш повно поняття сократівського «даймона» було осмислено в філософії Платона та Ксенофонта. Саме завдяки давньогрецьким мислителям феномен «даймона» знайшов філософський зміст та став прийматися як інтуїтивне начало, сверхлічна сила розуму, через яку здійснюється всесвітня розумність. Даймон Сократа - це внутрішній голос, який забороняє йому щось робити й, таким чином, оберігає від

неприємностей. На відміну від божественної сили, даймони проявляють себе лише через людські вчинки, вони невидимі, тому що складаються з повітря й ефіру. Сократ також був переконаний, що кожна людина має від народження даймона, але не кожен здатний почути його голос. Даймони немов нашіптують людині щось зі світу ідей, де існує абсолютна істина, та вона проникає в реальний світ у вигляді шедеврів, відкриттів або вічних питань. Таким чином, сократівський даймоніон був заснований на ірраціональній віри в божество, який є щось більше, ніж голос совісті. Сократ переживав якусь вищу реальність, знаходився в іншому, ноуменальному вимірі. Його пророчі діяння можна порівняти з оракулом Аполлона. Філософ був переконаний, що тільки на шляху інтелектуального та морального усвідомлення свого «я» можливо самовдосконалення, чеснота та блага життя. Сократ все життя прагнув до пізнання та бачив в цьому своє божественне призначення. Він шукав відповідь не тільки в собі, але й в оточуючих людях, таким чином, пробуджуючи в них таке ж бажання самопізнання, чим возроджував людську інтелектуальну індивідуальність. Сократівська «геніальність» (поняття «даймон» етимологічно пов'язане з поняттям «геній») відкрила новий етап в розвитку філософії та самопізнанні.

Надалі даний феномен розглядався в філософських трактатах Плутарха, Апулея, Ксенократа, Ямвлиха та інших античних авторів. Плутарх порівнює даймона Сократа з відчуттям якогось голосу, подібно сну без слів. Причиною такої здатності філософ називає чистоту сократівського розуму та не обтяженість пристрастями, тобто свободу від тілесності. Апулей пов'язує поняття «даймон» з душею та геніальністю. Ксенократ виділяє три види даймонів й позначає головне завдання людини в служінні своєму душевному даймону. Філософ Ямвліх докладно описує ієрархію космічних сил та виділяє два види демонів - добрих й злих. Залежно від обраного людиною демона, такою буде людська природа. Таким чином, ми бачимо, що в античні часи люди вперше зацікавились природою

походження індивідуальних якостей, а також питанням пізнання. Саме це стало одним з культурних поштовхів, які рухають людством на шляху до прогресу.

- В епоху Середньовіччя, коли Західну Європу охопила хвиля християнства, античні уявлення про світ, ієрархія богів та філософія піддалися жорсткій критиці. Був радикально переосмислен феномен «демонічне» в діалектичній єдності з поняттям «сакральне». Дуалізм «Христос - Диявол» досяг свого апогею в християнському світі. Античне божество-хранитель даймон за своїм значенням прирівнювався до понять «диявол», «біс» й трактувався як могутня темна сила, злотворний дух, що спокушає людину. Роль античних даймонів, які оберігають людей, тепер, згідно з церковними віруваннями, стали грати ангели-хранителі - невидимі безсмертні істоти, які даються людям при народженні. В Писаннях також з'явилися легенди про виникнення злого демона-спокусника - херувима Сатану, вигнанця, що повстав проти Господа. Наприклад, в Завіті від Матфія детально описана ієрархія занепалих ангелів й місце їх проживання на небі: занепалі ангели заточені не можуть вийти з пекла, а занепалі ангели вільні живуть на першому небі. Єдиним творцем та генієм в Середньовіччі вважався Бог, усі людські творіння розцінювалися лише як результат божественної волі. Саме тому сократівська геніальність (даймон) розцінювався більшістю середньовічних мислителів як акт, що суперечить божественному, щось диявольське й негідне, брехливе й оманливе.

Так, серед християнських філософів, які засуджували сократівського даймона, був блж. Августин, який стверджував, що демони зваблюють людей, заплутують й обманюють. Апостол Павло прирівнював в своїх міркуваннях даймона Сократа до біса й правителя світу темряви. Кипріян Карфагенський та його учень Тертуліан вважали, що даймон лише губить й розбещує мислителя, керуючи його долею заради своїх цілей, а не заради чесноти. Згоден зі своїми сучасниками й богослов Григорій Палама, який

стверджував, що такий демонічний напрямок як філософія взагалі не може бути дан Богом. Однак серед християнських мислителів були й ті, хто захоплювався сократівською мудрістю й виносив корисність з його діянь. Наприклад, Климент Олександрійський говорив, що еллінська філософія є попередницею християнства, а Сократ - помічник в пошуках істини. Св. Юстин Філософ так само не засуджував язичників й еллінів, а навпаки писав про всепрічасність до роду людського.

Отже, середньовічне трактування «демонічного» стало поворотною точкою в розумінні даного феномена. Погляди філософів розділилися, та ми можемо говорити про перехід світоглядної парадигми в **морально-етичну сферу**. Дихотомія «сакральне - демонічне» стала найважливішою тематикою в розвитку всієї світової культури, й зокрема епохи Срібного віку.

- Починаючи з періоду гуманістичного перевороту в свідомості європейської людини формується нова орієнтація на самопізнання, віра в безмежні можливості людини, його творчу міць й абсолютну силу розуму. Так на зміну середньовічній християнській зосередженості та страху приходять новоевропейська активність та впевненість. Метою протестантської реформації стало руйнування старої ієрархії, загальна рівність та знищення верховного начала. Віра в концепцію «*життя в Бозі*», ідеї раю та пекла згасають. Поняття «гармонія», «краса», «добро» розвиваються в науковому середовищі Просвітництва. Пошук самоідентифікації призводить мислителів-романтиків до сфер непояснених, потойбічних, демонічних явищ. Так на кордоні епох Просвітництва та Романтизму формується образ Мефістофеля, він стає яскравим прикладом нового погляду на середньовічну паралель «сакральне-демонічне». Мефістофель стає в певному сенсі «реабілітацією» античного даймона. Романтизований демонічний образ з'являється в багатьох творах новоевропейських авторів: Дж. Мільтон

«Потерянный рай», Й. Вондел «Люцифер», Ф. Клопшток «Миссиада», Й. В. Гете «Фауст» та ін.

Образ Мефістофеля в трагедії Й. Гете - це *дух, який звик заперечувати*, втілення незгоди й суперечності людського буття, символ діалектичного розвитку. Він прагне зупинити потік життя, але не доходить до абсолютного руйнування. З точки зору мислителя М. Еліаде, Мефістофель всіма своїми спробами перешкодити життєвому руху, тим самим стимулює його. Фауст же стає ідейним відображенням новоєвропейської епохи. Його життя спрямоване на випробування міри людської сили. Кордони між горнім та дольнім стали тоншими, сакральне й демонічне зливається в єдине та в той же момент протистоять одне одному, утворюючи «*двосвіття*» в душі героя.

Отже, в період Нового часу відбувається руйнування християнського уявлення про демона, як про злого духа. Етичні та естетичні погляди про «добро» та «зло» немов перевертаються, кордони між ними стираються. Добро, уособлене в сакральному, втрачає привабливість, йому на зміну приходять інтерес до демонічного, потойбічного. Образ Мефістофеля символізує не просто занепаłego ангела, це непізнана, не підвладна людині сила, яка живе в кожному з нас. Філософ К. Юнг назвав демонічного двійника людини архетипом «тінь». З. Фрейд вказав на несвідоме начало людини, а Ф. Ніцше описав це явище, як «діонісійске».

- У роботі «Рождение трагедии из духа музыки» Ф. Ніцше вперше в філософії Нового часу звертає свою увагу на значення діалектичної єдності у розвитку культури Античності. Філософ по-новому трактує мистецтво, а саме, як постійне протистояння аполлонічного й діонісійського начал, де космос й хаос взаємодіють та взаємно спонукають один одного до нових форм. З одного боку, світ гармонії, мрій, досконалості, з іншого - п'янка дійсність, яка прагне звільнити індивіда містичним відчуттям єдності. Однак повністю взяти гору одна сила над іншою не може. З точки зору Ф. Ніцше розквіт епохи Античності закінчується з приходом раціонального

пізнання Сократа, відбувається омертвіння культури. «Даймон» Сократа став для філософа символом перемоги розумового начала над життєвим й музичним світом давньогрецької трагедії. Крім цього, він провів паралель давньогрецького ідеалу трагічного з сучасним світом, тобто віком модерну. Ф. Ніцше був переконаний, що наближається час загибелі європейської культури, а єдине рішення проблеми він бачив у необхідності відродження трагічного світобачення, орієнтації на мистецтво, а не науку. Завдяки Ф. Ніцше діонісійське й аполлонічне стали втіленням онтологічних принципів розуміння давньогрецької культури. Автор «Рождения трагедии» здійснив переворот у свідомості багатьох мислителів ХХ століття. Згодом, запропонована ним діалектична опозиція набуває широкого поширення у філософській літературі й критиці епохи Срібного віку.

- В роботі «Дионис и прадіонісійство» В. Іванов продовжує філософську традицію Ф. Ніцше, поглиблюючи феномен діонісійської релігії. Філософ аргументує виникнення еллінського культу Діоніса з прадіонісійства (так він назвав сукупність культів й обрядів, що існували в давньоеллінських родах та кланах, що сприйняли імпульси Малої Азії, Криту й Фракії, вони мають єдину природу та взаємно притягуються один до одного). Діонісійство В. Іванов пов'язує з жіночим культом оргіазма, який вплинув на оформлення дельфійської релігії. Таким чином, дослідник зазначає зв'язок аполлонічної та діонісійської релігій, однак, на відміну від Ф. Ніцше, зв'язок цей не горизонтальний, а вертикальний, тобто, релігія Аполлона утворилася під безпосереднім впливом релігії Діоніса, яка розвивалася в епоху прадіонісійства. Служіння Діонісу, з точки зору В. Іванова, було для греків психологічним станом, вони були не тільки глядачами, а й самі вливалися в буйний потік божественного життя, людина звільнялася від суспільних норм, рутини, зникала опіка розуму. Оргіастична релігія народилася із бажання знайти в природі вічне життя й порятунок. Екстаз або діонісійська пристрасть загострила чуттєвість

людини. Іванов переконаний, що Діонісова релігія є екстатичною. Крім цього, варто відзначити, що дослідник вбачає витoki еллінської трагедії в прадіонісійських культах - містерії орфіків, культурі героїв, жіночих оргіазмах, дифірамбах. Однак головною особливістю поглядів В. Іванова є його гуманістична інтерпретація історії через християнство. Так, на його думку, еллінський світ, а саме символіка й пафос діонісійства, лягли в основу світової релігії - християнства.

- Російська художня культура рубежу кінця XIX - початку XX століття стала продовженням й розвитком західноєвропейських ідей. Вичерпність віри в гармонійне буття, загострення кризи старої духовності, ідеї ніцшеанської надлюдини призвели до формування нового погляду на традиційні категорії «сакрального» та «демонічного». Релігійно-філософські шукання, що охопили російську еліту, яскраво проявилися на творчості багатьох діячів Золотого та Срібного віку. Відмінною особливістю «демонічного» в російській культурі є формування образу «мого демона». Полярність демонічного й ангельського, демон як дух сумніву, безвір'я, заперечення, дух часу, іронія до божественного та інші варіації образу з'являються в творах поетів того часу. Величезний внесок у формування світоглядної парадигми культури Срібного віку вніс М. Лермонтов. Він став своєрідним передвісником нової культури, поетом-медіумом.

Проблематика абсолютного світу та абсолютного часу, «співжиття» божественного й демонічного начал в душі людини, ідеї вічності й першооснови, втілені у творчості М. Ю. Лермонтова, стали центральними для культури Срібного віку. До тематики «демонічного» поет звертається протягом усього життя, формуючи своєрідний «демонічний цикл». В образі Демона М. Лермонтов експлікує головні спокуси душі людини, душі поета. У поемі «Демон» автор поєднує мефістофелівське начало по Й. Гете, людське, навіть індивідуальне та ангельське. В основі його сутності закладений нерозв'язний конфлікт й постійні протиріччя: відмова від ідеї добра й залежності від Бога, але в той же момент надія на відродження,

пристрасть до Тамари й байдужість, самотність й титанізм, любов до світу й ненависть до Бога. Головною ідеєю поеми стала неможливість гармонії й злиття двох сил. Дихотомія світів сакрального й профанного, демонічного й людського (поцілунок Тамари й Демона). Їх завжди апріорна несумісність лежить в основі «демонічного циклу» М. Лермонтова.

Таким чином, ми прийшли до висновку, що лермонтовська ідея естетизації зла, дуалізм поетичної свідомості й «двоїчність» поета-медіума в руслі символістського християнського гностицизму та ніцшеанства лягли в основу творчості багатьох діячів епохи Срібного віку.

- Світоглядна парадигма культури Срібного віку, що була сформована в містично-метафізичній напруженості, породила нові течії в філософії, літературі, живопису й музиці. У ситуації неможливості прийняття універсальної природи високої етичної норми, розгортається драматична боротьба людини за духовне існування й пошук ідеалу зміщується у сферу естетичного. Теми віри, Бога й релігії стали провідними в філософських працях та салонних діалектичних практиках. Прагнення до екзотизму й криза свідомості вплинули на появу інтересу до гностицизму й проблем Світового Зла. У живописі зачинателем естетичної концепції «демонічного» став М. Врубель. Його образ Демона непорівнянний з образом злого духа-спокусника в християнському розумінні, він уособлює боротьбу бентежного людського духу, що шукає відповіді на вічні питання. Багато в чому образ врубелевського Демона був народжений під впливом творчості М. Лермонтова. Однак він не є ілюстрацією до творчості поета, а скоріше стає його ідейним продовженням. «Демонічне» М. Врубеля - це Андрогінне начало, що об'єднує в собі все жіноче та все чоловіче. Для творця двоїста природа Демона була співзвучна з усвідомленням антиномії людського буття, тому більшість дослідників визначають, що демонічні риси притаманні багатьом роботам художника, навіть далеким по тематиці від потойбічного світу.

У творчості М. Врубеля «демонічне» в естетичному плані породжує нове мистецтво, нове, як за формою, так й за змістом. Воно репрезентує себе як критичне щодо традиційного мистецтва. Але естетичний демонізм не є схвалення потворного й злого, це втілення страху й відчаю від невблаганного краху цінностей попередньої культури. Демонічна концепція М. Врубеля полягає в повстанні людської сили, творчої волі, яка прагне до перемоги над страхом небуття.

- Одну з провідних ролей у формуванні філософсько-ментальної орієнтації російської художньої культури Срібного віку зіграла поезія символізму. На основі моделей М. Лермонтова, ніцшеанської надлюдини, демонічного деміурга, генія («даймона») Сократа, християнського платонізму та софіології В. Іванова формується концепція поета-медіума, що стала ключовою в поезії символізму. Сприйняті попередниками прагнення вивчати форми, вдивлятися в контури добра й зла породили у поетів Срібного віку інтерес до позамежного, потойбічного. Тема «демонічного» начала, естетизація зла та уявлення про антиномічність поетичної свідомості, що зародилася в поезії романтиків (М. Лермонтова зокрема) й живописі М. Врубеля, саме в період розвитку російського символізму Срібного віку набула культурно-філософського характеру осмислення.

В поезії символістів образи Демона, Диявола, Сатани, Люцифера та інших проявів демонічних сил часто інтерпретувалися як «двійники Христа», але при цьому не завжди носили негативну конотацію. Так у творчості З. Гіппіус та К. Бальмонта велич Бога й Диявола часто прирівнювалась. В. Брюсов, з одного боку, зображував Демона як фатальну силу, але з іншого – як провідника людини й людства. А. Білий писав про Демона як про двійника людини, вісника загробного життя й т.п. Більшість сучасних дослідників прийшли до висновку, що така особливість «міжбитійного» положення склалася під впливом демонології М. Лермонтова. Ми також дотримуємося цієї точки зору.

Однак саме в поезії О. Блока концепція творчості М. Лермонтова, на наш погляд, була найбільш осмислена. Так О. Блок, на відміну від своїх сучасників, говорив про єдинопочаток першоджерела Добра й Зла та про діалектичну нерозривність сакрального й демонічного.

Демонічне в творчості О. Блока проявилось в різних літературних образах: безодні, порожнечі, смерті, смутку, самотності, злиднів Росії, хурделиці, пожежі, Незнайомки та ін. Але найяскравішим прикладом прояву концепції «демонічного» є поема «Дванадцять», в якій О. Блок створив два світи: світ сакральний - Христа та світ демонічний - анти-Христа, де «апостоли» - це своєрідний міст між полюсами. Однак обидва світи існують одночасно й в одному просторі. Таким чином, О. Блок остаточно знищив межу між «сакральним» й «демонічним», зробивши якісний стрибок від боротьби з обома Абсолютами до прямування за будь-яким з них. Тому не можна не погодитися зі словами П. Флоренського про те, що творчість О. Блока - це завершення та межа демонізму.

Таким чином, ми прийшли до висновку, що феномен «демонічного» являє собою складний синтез поглядів, який включає в себе три основних аспекти: **морально-етичний, естетичний та сакральний**, взаємозв'язок яких утворює синкретичну єдність. Даний феномен стає особливо актуальним в художній культурі Срібного віку. Він пройшов довгий шлях трансформації: від ідей демонів-посередників й діонісійської релігії до сократичної ідеї «даймона» як внутрішнього інтуїтивного початку; від християнської концепції злого спокусника занепаłego ангела до романтизованого мефістофелевського духу заперечення, та *набув культурфілософський характер осмислення саме в період Срібного віку*. Жоден з найвідоміших письменників, художників, діячів культури, а також представників філософських течій не залишився в стороні від пошуку втілення образу «демонічного» та визначення його сутності.

Амбівалентність «демонічного» як культурно-несвідомого начала визначила вектор філософсько-релігійних шукань та теургічної естетики

Срібного віку та подальшого розвитку культури аж до сучасного періоду. Тому, на наш погляд, феномен «демонічного» має право на статус універсальної культурологічної категорії.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Апулей. *Метаморфозы и другие сочинения* / пер. А. Кузнецова. М.: Художественная литература, 1988. 399 с.
2. Бальмонт К. Д. *Стихотворения*. Л.: Худож. лит., 1969. 399 с.
3. Белый А. О теургии. М. Ю. Лермонтов: pro et contra. Антология / сост. Савинкова С.В., Исупова К.Г., Данилова Н. Ю. Спб.: РХГИ, 2013. Т. 1. 1090 с.
4. Белый А. *Стихотворения и поэмы. Собрание сочинений: в 7 т. / под ред. А. В. Лаврова*. Спб.: Академический проект, 2006. Т. 1. 640 с.
5. Бердникова О. А. «Поэт серебряного века» как духовная проблема. *Вестник КГУ. К.*, 2009. №3. С. 39-43
6. Бердяев Н. А. *Кризис искусства*. М.: Интерпринт, 1918. 48 с.
7. Бердяев Н.А. В защиту Блока. *Лит. учеба*. М., 1990. №6. С. 104–105.
8. Березовая Л. Г. Серебряный век русской культуры. *Новый исторический вестник*. М., 2001. №5. С. 1-14
9. Библия. Книги священного писания Ветхого и Нового Завета. М.: Моск. Патриархия, 1988. 1424 с.
10. Блаженный Августин *Творения. О граде Божьем: в 4 т. Спб.: Алетейя, 1998. Т. 4. 589 с.*
11. Блок А. А. *Стихотворения 1907-1916. Собрание сочинений: в 20 т. / под ред. М. Л. Гаспаров*. М.: Наука, 1997. Т. 3. 994 с.
12. Блок А.А. *Дневники. Собрание сочинений: в 20 т. / под ред. М. Л. Гаспарова*. М.: Наука, 1963. Т. 7. 544с.
13. Блок А.А. *Стихотворения и поэмы 1917-1921. Собрание сочинений: в 20 т. / под ред. М. Л. Гаспаров*. М.: Наука, 1999. Т. 5. 570 с.
14. Болтовская Л. Н. К интерпретации образа Фауста в контексте западноевропейской и русской культуры. *Христианское чтение*. 2013. №3. С. 150-164

15. Брюсов В. Я. Стихотворения 1892-1909. Собрание сочинений: в 7 т. М.: Худож. лит., 1973. Т. 1. 777 с.
16. Васильева Т. Поэтика античной философии. М.: Трикста, 2008. 735 с.
17. Вестбрук Ф. Дионис и дионисийская трагедия Вячеслава Иванова: филологические и философские идеи о дионисийстве. СПб.: Филологич. ф-т СПбГУ, 2009. 320 с.
18. Врубель М. Переписка. Воспоминания о художнике / под ред. Э. П. Гомберг-Вержбинской, Ю. Н. Подкопаевой. Л.: Искусство. 362 с.
19. Выжлецов П. Г. Предпосылки анализа книги «Рождение трагедии» Ф. Ницше. *Философия человека: образовательные и гуманитарные технологии*. СПб.: Изд.-во РХГА, 2008. С. 445 - 460
20. Гесиод Полное собрание текстов. М.: Лабиринт, 2001. 256 с.
21. Гете И. В. Фауст. М.: Моск. рабочий, 1982. 510 с.
22. Гиппиус З. Н. Стихотворения. Живые лица / под ред. А. В. Лаврова. СПб.: Наука, 1999. 592 с.
23. Гомер. Илиада и Одиссея. М.: Художественная литература, 1967. 767с.
24. Горохов П. А. Добро и зло в трагедии И. В. Гете «Фауст»: опыт философского анализа. *Вестник ОГУ*. Оренбург: Изд-во ОГУ, 2000. №2. С. 9-13
25. Грицанов А. А. Новейший философский словарь: 3-е изд. Мн.: Книжный Дом, 2003. 1280 с.
26. Домахина Н. М. «Демониана» М. Врубеля как воплощение идеи человекобога. *Вестник КГУ*. К., 2006. №3. С. 158-162
27. Еврипид. Вакханки. *Трагедии: в 2 т.* М.: Наука, 1999. Т. 2. С. 388-448
28. Жесткова Е. А. Религиозные мотивы в поэме М. Ю. Лермонтова «Демон». *Актуальные вопросы современной филологии и журналистики*. 2014. №13. С. 66-71
29. Зберовский А. В. Даймон Сократа как явление культуры Эллады V века до н.э. / *Вестник КрасГАУ*. 2008. №5. С. 323-331
30. Иванов В. И. Дионис и прадионисийство. СПб.: Алетейя, 2000. 343 с.

31. Иванов В. И. Заветы символизма: Собр. соч.: в 4 т. Брюссель, 1974. Т. 2. 852 с.
32. Иванов В. И. Копье Афины: Собр. соч. в 4 т. Брюссель, 1971. Т. 1. 872 с.
33. Ильин В. Н. Сократ и антропология самопознания. *Вопросы философии*. 2014. № 10. С. 87-100
34. Иустин Философ и мученик. Творения. М.: Паломник: Благовест, 1995. 486 с.
35. Кессиди Ф.Х. Сократ. второе доп. изд. М.: Мысль, 1988. 220 с.
36. Климент Александрийский Увещание к язычникам. Кто из богатых спасется / пер. с древнегреч А. Ю. Братухина. СПб.: Изд-во Олега Абышко, 2006. 288 с.
37. Королькова Е. А. Символизм В. Иванова и мифологема Диониса: текст лекции / Е. А. Королькова. СПб.: ГУАП, 2006. 28 с.
38. Кошемчук Т. А. «Мой демон» в русской лирике: опыт познания внутреннего человека в поэтической антропологии классического периода. *Проблемы исторической поэтики*. 2008. №8. С. 275-296
39. Ксенофонт Воспоминания о Сократе. М.: Наука, 1993. 384 с.
40. Кузина Н. В. К вопросу о происхождении культа Диониса. *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского*. 2013. № 4 (1). С. 252–259
41. Кумыш В. Ю. Некоторые особенности построения образа Демона в поэме М. Ю. Лермонтова «Демон». *Вестник КГУ*. 2007. №3. С. 131-135
42. Кун Н. А. Легенды и мифы Древней Греции. К.: РООССА, 2007. 260 с.
43. Лермонтов М. Ю. Поэмы. Собрание сочинений: в 4 т. / под ред. В. А. Мануйлова. Л.: Наука. Ленингр. отд-ние., 1980. Т. 2. 575 с.
44. Лермонтов М. Ю. Стихотворения 1828-1841. Собрание сочинений: в 4 т. / под ред. В. А. Мануйлова. Л.: Наука. Ленингр. отд-ние., 1979. Т. 1. 655 с.
45. Лосев А. Ф. Мифология греков и римлян / ред. А. А. Тахо-Годи, И. И. Маханькова. М.: Мысль, 1996. 975 с

46. Лосев А. Ф. Высокая классика. *История античной эстетики: В 8 т.* М.: Искусство, 1974. Т. 3. 598 с.
47. Лосев А. Ф. Комментарии к диалогам Платона: Компиляция из четырехтомного издания диалогов. М.: Мысль, 1990. 1256 с.
48. Лосев А. Ф. Софисты. Сократ. Платон. *История античной эстетики: В 8 т.* М.: Искусство, 1969. Т. 2 714 с.
49. Манн Ю.В. Завершение романтической традиции. *Лермонтов и литература народов Советского Союза* / сост. К. В. Айвазян. Ереван: Изд-во Ереванского ун-та, 1974. С. 32-62
50. Мень А. В. Дионис, Логос, Судьба: Греческая религия и философия от эпохи колонизации до Александра. *История религии. В поисках пути, истины и жизни:* в 6 т. М.: Слово, 1992. Т. 4 306 с.
51. Мережковский Д. С. М.Ю. Лермонтов Поэт сверхчеловечества. *М. Ю. Лермонтов: pro et contra. Антология* / сост. Савинкова С.В., Исупова К.Г., Данилова Н. Ю.. Спб.: РХГИ, 2013. Т.1. 1090 с.
52. Мережковский Д. С. О причинах упадка и о новых течениях современной русской литературы. *Литературные манифесты: от символизма до «Октября»* / сост. Н. Л. Бродский, Н. П. Сидоров. М.: Аграф, 2001. С. 35 - 38.
53. Мильтон Дж. Потерянный рай. М.: Азбука, 2013. 448 с.
54. Мифологический словарь / под ред. Г.В. Щеглова, В. Арчер. М.: Астрель, 2006. 368 с.
55. Нассонов М.С. Даймон, гений, посредник. *Личность. Культура. Общество.* 2007. Спец. вып. № 1. 9 т. С. 114-123
56. Непомнящий В. Пушкин через двести лет. *Новый мир.* 1993. № 6. С. 230.
57. Нерсесянц В.С. Сократ / под ред. Мамут Л.С. М.: Наука, 1977. 153с.
58. Николаева Е. Г. «Печаль»/«Грусть» в поэме М. Ю. Лермонтова «Демон». *Культура и образование: научно-информационный журнал вузов культуры и искусств.* М., 2017. №3 (26). С. 42-52

59. Ницше Ф. Рождение трагедии из духа музыки. *Полное собрание сочинений в 13 т.* М.: Культурная революция, 2012. Т. 1. С. 201-335
60. Отцы и учителя церкви III века. Антология: в 2 т. / сост. Иеромонах Иларион. М: Либрис, 1996. Т. 1. 379 с.
61. Павел Флоренский и символисты. Опыты литературные. Статьи. Переписки / под ред. Е. В. Ивановой. М.: Языки славянской культуры, 2004. 704 с.
62. Платон. Алкивиад первый. *Собрание сочинений в 4 т.* М.: Мысль, 1990. Т. 1. С. 220-268
63. Платон. Апология Сократа. *Собрание сочинений в 4 т.* М.: Мысль, 1990. Т. 1. С.70-96.
64. Платон. Евтидем. *Собрание сочинений в 4 т.* М.: Мысль, 1990. Т. 1. С. 158-203
65. Платон. Кратил. *Собрание сочинений в 4 т.* М.: Мысль, 1990. Т. 1. С. 613-682
66. Платон. Лисид. *Собрание сочинений в 4 т.* М.: Мысль, 1990. Т. 1. С. 314-341
67. Платон. Послезаконие. *Собрание сочинений в 4 т.* М.: Мысль, 1994. Т. 4. С. 438-460
68. Платон. Феаг. *Собрание сочинений в 4 т.* М.: Мысль, 1990. Т. 1. С. 112-125
69. Платон. Федон. *Собрание сочинений в 4 т.* М.: Мысль, 1993. Т. 2. С. 7-81
70. Плутарх Сравнительные жизнеописания и трактаты в 2 т. М.: Наука, 1994. Т. 1. 672 с.
71. Попова Л. В. «Демоническое» в творчестве М. А. Врубеля. *Знание. Понимание. Умение.* М. 2013., №4. С. 278-282
72. Попова Л. В. Демонизм в поэзии Серебряного века. *Вестник КГУ.* 2013. №6. С. 175-179
73. Попова Л. В. Интерпретация «демонического» в философии и эстетике Серебряного века. *Знание. Понимание. Умение,* 2013. №2. С. 268-272
74. Преподобный Иоанн Лествичник Лествица, возводящая на небо. М.: Изд-во Сретенского монастыря, 2007. 592 с.

75. Пугоева М. Т. Проблематика поэмы М. Ю. Лермонтова «демон». *Проблемы науки*. Магас.: Ингушский государственный университет, 2017. №1 (14). С. 77-79
76. Сарабьянов Д. В. История русского искусства конца XIX — начала XX века. М.: Изд-во МГУ. 320 с.
77. Сидорова М. А. Даймонион как метафора действующего и мыслящего «Кто» в философии Х. Арндт. *Вопросы философии*. 2015. № 12. С. 166-175
78. Слободнюк С. Л. «Дьяволы» «Серебряного века»: Древний гностицизм и русская литература 1890-1930 гг. СПб.: Алетейя, 1998. 427 с.
79. Слободнюк С.Л. Соловьиный ад. Трилогия вочеловечения Александра Блока: онтология небытия. СПб.: Алетейя, 2002. 384 с.
80. Соловьев В. С. Философия искусства и литературная критика. М.: Искусство, 1991. 699 с.
81. Тертуллиан. Апология. М.: АСТ; СПб.: Северо-Запад Пресс, 2004. 423 с.
82. Тикаев Г. Г. К вопросу об ангелах и демонах в Священных Писаниях. *Исламоведение*. 2011. №2. С. 25-36
83. Титаренко С. Д. Лермонтов и русский символизм: «дух готики» и трансформация романтической традиции. *Соловьевские исследования*. СПб., 2015. №1 (45). С. 102-115
84. Филин Д. А. Личность Сократа в святоотеческой традиции. *Вестник Кемеровского государственного университета культуры и искусств*. Кемерово, 2014. №26. С. 180-185
85. Филичева Л. Д. Михаил Врубель: демонический аспект свободы. *Вестник Омского государственного педагогического университета. Гуманитарные исследования*. Омск, 2017. №2 (15). С. 126-127
86. Фрейд З. Психология бессознательного. Сборник произведений. М.: Просвещение, 1990. 448 с.
87. Ханзен–Лёве А. Русский символизм: Система поэтических мотивов: Ранний символизм. СПб.: Академический проект, 1999. 512 с.

88. Челышев П.В. Боги и демоны античной мифологии. *Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований*. 2016. № 1-1. С. 85-89
89. Шеллинг Ф. Философия искусства. М.: Мысль, 1996. 496 с.
90. Шестов Л. Апофеоз беспочвенности: опыт адогматического мышления. *Философия трагедии*. М.: АСТ, 2001. 476 с.
91. Шмеман А. Дневники 1973-1983. М.: Русский путь, 2017. 720 с.
92. Шпенглер О. Закат Европы. Образ и действительность. Новосибирск: Наука, 1993. Т. 1. 592 с.
93. Юнг К. Г. Психологические типы. / под ред. В. Зеленского. Спб.: Азбука, 2001. 538 с.
94. Яковлева А. С. Проблема этического и эстетического в творчестве М. А. Врубеля: от Христа к Демону. *Вестник СПбГУК*. Спб., 2016. №3 (28). С. 146-149
95. Ямвлих О египетских мистериях / перевод Л.Ю. Лукомского. М.: АО "Х.Г.С.", 1995. 286 с.
96. Ян Ю. Художественные концепции природы в лирике М. Ю. Лермонтова: божественное начало vs демонизм. *Филологические науки. Вопросы теории и практики*. Тамбов: Грамота, 2019. №1. С. 200-203